

МРНТИ 16.21.49

Ә.Орынғазы

Алматы менеджмент университеті, филология
ғылымдарының кандидаты, доцент

КҮНТІЗБЕ ЖҮЙЕСІН ЖАСАУДАҒЫ АЛҒЫШАРТТАР: ЛЕКСИКА- ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ МӘНІ

Аннотация. Мақалада күнтізбе жүйесін жасаудағы алғышарттар, көктем, жаз, күз, қыс мезгілдеріне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер, табиғат құбылыстары туралы айтылады. Табиғат мезгілдеріне қатысты лексика-фразеологиялық бірліктер жинақталып, мезгіл категориялары бойынша топтастырылады. Берілген лексика-фразеологиялық бірліктердің танымдық жағы қарастырылып, оның астрономия, метеорология, география ғылымдары аспектісі тұрғысынан заңды байланысын дәлелдеуге тырысады.

Тірек сөздер: күнтізбе, космоним, лексика-фразеологиялық бірліктер, лингво-мәдениеттану.

А.Орынғазы

Алматинский университет менеджмента, кандидат
филологических наук, доцент

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КАЛЕНДАРНОЙ СИСТЕМЫ: ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСИКО- ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ

Аннотация. В статье рассказывается о предпосылках к созданию системы календаря, лексических и фразеологических единицах, явлениях природы, связанных с весенним, летним, осенним, зимним сезонами. Лексические и фразеологические единицы, относящиеся к сезонам природы, обобщаются и группируются по сезонным категориям. Рассматривается познавательная сторона данных лексических и фразеологических единиц, и делается попытка доказать их законную связь с точки зрения астрономии, метеорологии и географии.

Ключевые слова: календарь, космоним, лексические и фразеологические единицы, лингвокультураология.

A.Oryngazy

Almaty University of Management, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF THE CALENDAR SYSTEM: THE MEANING OF LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS

Annotation. The article describes the prerequisites for creating the calendar system, lexical and phraseological units, and natural phenomena associated with the spring, summer, autumn, and winter seasons. Lexical and phraseological units related to the seasons of nature are generalized and grouped into seasonal categories. The cognitive side of these lexical and phraseological units is considered, and an attempt is made to prove their legitimate connection from the point of view

of astronomy, meteorology and geography.

Keywords: calendar, cosmonym, lexical and phraseological units, linguoculturology.

Қазақ есепшілері (күнгізбе жасаушылар және оны күнделікті өмірде қолданушылар) табиғат құбылыстарын, аспан әлемін жай ғана бақылаушы емес, әрқилы табиғат құбылыстарынан ақпараттар ала білген, сол ақпараттарды санада тоқып жүйелеген, категорияландырған. Алынған ақпараттарды санада «сақтап» қана қоймай, қайта өңдеп, білім жүйесін жасаған, сол білімді әрі қарай басшылыққа алып, табиғат құбылыстарын өмір тәжірибесінде қолданған. Табиғат құбылыстарының тосын жағдайларынан мал-жанын, егін жайын аман алып шығу үшін аспан әлемін, жер бетіндегі табиғат құбылыстарымен байланыстыра отырып, жинақталған білім жүйесінің негізінде төлтума күнгізбелер жасағаны анықталды.

Күнгізбелерді зерттеу барысында оның екі үлкен топқа ажыратылатыны анықталды. Біріншісі – жер бетіндегі құбылыстарға, дәлірек айтқанда, ауа райының өзгерістеріне негізделген күнгізбелер. Әдетте оларды табиғи күнгізбелер деп атайды. Екіншісі – аспан денелерінің қозғалыстарына негізделген, яғни астрономиялық негізі бар күнгізбелер. Астрономиялық негізі бар күнгізбелер төрт түрлі қағидаға негізделеді: 1. Күн күнгізбесі. Ол күннің қозғалысына немесе белгілі бір жұлдыздың, мәселен, Сүмбіленің қозғалысына негізделеді. 2. Ай күнгізбесі. Ол айдың қозғалысына негізделеді. 3. Ай-Күн күнгізбесі. Екеуінің де қозғалысы қатар бақыланады. 4. Тоғыс күнгізбесі. Үркер шокжұлдызының қозғалысына негізделеді [1, 80].

Қазақ есепшілері бағзы заманда аспан әлеміндегі және жер бетіндегі сан қилы табиғат құбылыстарын ұзақ жылдар жіті бақылап зерттеп, Күн, Ай, Жұлдыз секілді аспан шырақтарының бір-бірімен тығыз байланыстылығын, олардың көк жүзіндегі қозғалыстары арқылы жыл маусымдарын, ай, апта, тәулік тәрізді уақыт өлшемдерін анықтаған. Осы қағида негізінде нысанаға Ай мен белгілі бір жұлдыздың «кездесуі» алынып, халықтың күн қайыруы жасалған» делінеді. Айдың фазасы мен өліраны білген көшпенділер айлар адастырмайтынын, жылдар жаңылыстырмайтынын біліп, олардан үндестік пен үйлесімділік іздеген.

Күн сәулесінің көз алдымыздағы белгілі бір бағанға немесе ағашқа түйіскен уақыты мен келесі ретте қайталанған уақыт аралығы бірдей сәт болғандықтан тәулік болып есептелінуі сияқты табиғаттың дәлме-дәл нақтылық заңына сүйене отырып, уақыт, тәулік, апта, ай, жыл, ғасыр құрылымдарын тізбектейтін күнгізбе жүйесі қалыптасқанына табиғи болмыстар негіз екені байқалады. Дегенмен көктегі табиғи құбылыстардың өзгерісіне сүйене отырып, уақыт межелеген қазақ халқы дала адамы болғандықтан, жердегі табиғат тіршілігінің өзгерісі мен ауа райының құбылуын аспан құбылыстарымен салыстырып, сәйкесетін тұстарын санада түйіп отырған. Бұған қоса, табиғат және аспан денелері өзгерісіне сай малдың, құстың, қыбырлаған жәндіктер мен аңдардың да әртүрлі өзгерістерін байқап, салыстырып отырған (мысалы, малдың төлдеуі, түлеуі, күйіс қайтаруы, семіруі, жұт болуы, құстың келуі, кетуі, ұя салуындағы өзгерістер, жәндіктердің тіршілігіндегі өзгерістер, т.б.). Осындай айнала қоршаған ортадағы тірі болмыстардың, көк пен жердің өзгерістерінің өзара сәйкес келуі және олардың бір уақытта, бір мезгілде бірдей қайталанып отыруы мезгілді, жылды, ай мен күнді нақтылауға себепші болды.

90-жылдарға дейін қазақ тілінде *календарь* сөзі қолданылып келді. Кейінгі кезде бұл ұғым күнгізбе деп аталады. Ал байырғы қазақ қоғамында *күнқайыру* деп те аталған. Қазақ халқының рухани мұрасын жинап, түсінік беріп отырған данагөй Мәшһүр Жүсіп қазақ қауымында *салнама* деген кітаптың болғандығын айтады [2]. *Салнама* – календарь ұғымын білдіретін парсы сөзі. Мұндай дерекке қарағанда, қазақ есепшілері парсы, араб румие күнгізбе жүйесімен жақсы таныс болған. М.Жүсіп румие күнгізбесіне байланысты

мынадай дерек берген: «Орысша – июль, арабша – Сьд, румие есебінде тамыз дейді. Қазақтың: «Сарша тамыз» – деп жүргені – сол. Румие есебі: 1. Азар, 2. Нысан, 3. Аяр, 4. Хызыран, 5. Тамыз, 6. Аб, 7. Июль, 8. Шырын уани, 9. Шырынтаны, 10. Кәфін әуел, 11. Қанын таны, 12. Шыбат. Ескендір Зұлқарнайыннан қалған – он күн бұрын жүргізеді [2].

Толық мағынасындағы тұңғыш қазақ календары 1923 жылы Орынбор қаласында араб әріптерімен басылып шығарылды. Бұл күнтізбенің бірінші жолында «ит жылы бітіп, доңыз жылының басталуы 22 март» деп жазылған. Бұл күнтізбеде әрбір айдың екі түрлі атауы көрсетілген: январь – *далу*; февраль – *хұт*; март – *хамал*; апрель – *сәуір*; май – *зауза*; июнь – *саратан*; июль – *әсет*; август – *сұмбіле*; сентябрь – *мизан*; октябрь – *зақыран*; ноябрь – *қауыс*; декабрь – *жидді*. Бұлай берілу себебін «айлардың бірінші атауы римше, екінші атауы ғарапша (яғни арабша)» деп көрсеткен.

Халқымыз табиғи құбылыстарды тұрақты сөз тіркестерімен түйіп, қорытындылап отырған. Тұрақты сөз тіркестері талай жыл тәжірибеден өткен қорытынды сияқты. Бұл көшпелі өмірдің табиғат құбылыстарымен етене жақын болатындығын және әлемді танып білуде осы тұжырымдардың қаншалықты ғылыми танымға жақын келетіндігін көрсетеді. Бірақ бүгін тілімізде сақталып қалған және табиғат құбылысы кезінде бүгін де қолдануға жарамды тіркестер бәрібір әлемнің ғылымдағы көрінісіне (ӘҒК) жақын емес. О.А.Корниловтың айтуынша, олар екі белдеуде жатқан ұғымдар болып табылады: «НКМ и ЯКМ существуют параллельно, влияя друг на друга, но сохраняя свое принципиальное отличие они суть конструкты разных видов сознания разных социумов на разных исторических этапах, имеющие различные функции» [3, 19 б.].

Ежелгі түркі күнтізбесіндегі реттік айлар мен мүшелдік айлардың аттары сол айлардың жыл ішіндегі орындары арқылы түсіндіріледі. Мысалы, байырғы қазақ күнтізбесіндегі тоғыс айларының аттары Үркерді неше жаңасындағы Айдың «басып өткендігіне» қарай айтылса, жұлдыз айлардың аттары зодиак шоқжұлдыздарының атауларынан шығады. Ал азаматтық айлардың аттарын М.Исқақов түсіндірме сөздікке сүйене отырып өздігінше түсіндіреді.

Айлардың атауларына қазақ өз шаруашылығына, сол сәттегі ауа райына сәйкес сөз құрып, баға беріп отыруы, оның (ай аттарының осы кезеңісінің) халқымыздың этномәдени тұрмысында қолданылғандығына дәлел бола алады [5]. Қазақ маусым аттарын бөліп отырған. Мәселен, көктем айлары – жыл тоқсан, жаз айлары – жаз тоқсан, күз айлары – күз тоқсан, қыс айлары – қыс тоқсан деп аталған. Сонда бұрынғы қазақша ай, тоқсан аттарының бір нұсқасы былай болған болу керек. Осындай мәлімет ғалым Н.Уәлидің еңбегінде де [6] кездеседі:

1) <i>Наурыз</i> (март)	}	жыл тоқсан
2) <i>Сәуір</i> (апрель)		
3) <i>Мамыр</i> (май)		
4) <i>Шілде</i> (июнь)		
5) <i>Сарша</i> (июль)	}	жаз тоқсан
6) <i>Тамыз</i> (август)		
7) <i>Қыркүйек</i> (сентябрь)		
8) <i>Қазан</i> (октябрь)	}	күз тоқсан
9) <i>Қараша</i> (ноябрь)		
10) <i>Желтоқсан</i> (декабрь)	}	қыс тоқсан
11) <i>Бірдің айы</i> (январь)		
12) <i>Екі ағайынды</i> (февраль)		

Жыл мезгілі қазіргі күнтізбе бойынша *көктем, жаз, күз, қыс* деп төрт мезгілге берілетіні белгілі. Бұл қазіргі күнтізбедегі топтастыру. Байырғы кездегі күнтізбе бойынша да жыл мезгілі төртке бөлінген. Бірақ әр мезгілдің атауы қазіргіден өзгеше болған: *жылтоқсан (көктем), жазтоқсан (жаз), желтоқсан (күз), қыстоқсан (қыс)*. Жылтоқсанның бұлай деп аталуы жыл сөзінің мағынасына байланысты: л/ш/с дыбыстарының тарихи алмасуына сүйенсек, *жыл/жас/жаш/жас+ыл* өзара түбірлес, мағыналас сөз.

Жыл әуелде жылдың басы «көктем» дегенді білдірген, *жыл құсы, жыл шықты, жыл келді* деген тұрақты тіркестер осыны білдіреді.

Байырғы қазақ есепшілерінің жыл мезгілін, яғни жыл он екі айды төртке бөлетіні көктемде – *көктеуде* (бірер ай), жазда – *жайлауда* (екі айдан астам), күзде – *күзеуде* (немесе) *күзекте* (бірер ай); қыста – *қыстауда* отыратын шаруашылық ыңғайына байланысты. Бірақ мезгіл төртеу болғанымен, қоныс үшеу: 1) қыстау, 2) көктеу мен күздеу; 3) жайлау.

Сондай-ақ күн райын жіті бақылаудың барысында *жылтоқсан* (көктем), *жазтоқсан* (жаз), *желтоқсан* (күз), *қыстоқсан* (қыс) деп аталатын жылдың төрт мезгіліне орай халық тілінде қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері едәуір. Амал атаулары көбіне есепшілік кәсіпке қатысты болса, ал күн райына байланысты атаулар жалпыхалықтық сипаттағы сөздер болып табылады.

Ауа райын болжайтын бұл халық қағидалары қой мінезін жетік меңгерген, қойдың ауа райы өзгерісін сезу қасиеттерін терең анықтай алған қазақтың өмірлік тәжірибесінен, таным-түсінігінен туындап отыр. Қойдың мінез-құлқы мен әрекетіне қарап ауа райын болжау қағидаларының көптеп кездесетініне қарағанда, өзге түліктерден бұрын қой қазақ жерінің климатын тез сезетін, қазақтың жері мен табиғатына әбден бейімделген түлік екенін байқатады.

Жылтоқсан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *жайма-шуақ, шуақ, май тоңғысыз* – көктемде күннің жандана бастаған шағы; *алтын күрек* – қыстың соңғы қарын әкететін жел; *ұзынсарының желі* – наурыздың соңғы онкүндігінде соғатын жел; *сәуірдің сарбауыр бұлты*; *еспе жел* – желпінді екпек жел; *заулама жел* – іркілмей соғатын екпінді жел; *өкпек жел* – көбіне көктемде соғатын ызғырық жел.

Егер жаңа тоғысқа дейін немесе дәл сол күні көктем белгі берер болса, яғни күн ысып, қар ерісе, онда жаз әдеттегіден ыстық болып өтеді. Яғни малшы қауымы шөп күйіп кетпей тұрып, оны жинап алуға әрекет жасағаны дұрыс.

Егер бұл күні қай елді мекенге тұрақты шағындау ұзақ қарға ұшып келсе, сол күн өткеннен кейін, 20-30 күн ішінде көктем белгі береді.

Күн ерте күркіресе, жауын-шашынның мол болатынын білдіреді.

Ай қораланса, қыс қарлы, боранды болады.

Жазтоқсан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *аспан айналып жерге түскендей, ми қайнататын ыстық*.

Жайдақ жел – жауынсыз, шаңсыз баяу соғатын жел; *жатаған жел* – төмен, жер бауырлап ескен жел; *желең жел, самал жел, мырза жел* – сәл-пәл соғатын жел; *желемік жел* – әлсіз жел; *керімсал жел* – шілдеде оңтүстіктен соғатын аңызак жел; *қызыл жел* – аңызак ыстық жел; *мырза жел* – жанға жайлы қоңыр жел; *сары жел* – тынымсыз соққан жел; *тентек жел* – ала құйын есер жел.

Будақ бұлт – шумақ-шумақ бұлт; *желең бұлт* – түгілген шудадай жеңіл бұлт; *қазбауыр бұлт* – ондаған шақырым биіктікте ұсақ мұз түйіршіктерінен пайда болған бұлт; *кілегей бұлт* – жұқа, сирек бұлт; *маса бұлты* – желсіз, тымырсық түнгі бұлт; *өркеи бұлт* – түйе өркештенген ақша бұлттар тізбегі; *сетінеуік бұлт* – іргесі сөгіліп, ыдыраған бұлт; *ақша бұлт* – жаңбырсыз бұлт; *соқыр жауын* – күн көзі шығып тұрғанда жауатын ұсақ тамшылы өткінші жаңбыр.

Жаңа тоғыстың бастапқы күндері тұманды болып басталса, жаз жаңбырлы болады.

Бұл – құт белгі. Ол жылы шөп шүйгін болып, төрт түлік тез қонданады және сол жылғы қыстан мал басы аман шығады деп күтіледі.

Егер жаңа тоғыста көлшіктегі құрбақаның құркылдаған даусы естілсе, алдағы күндер тез жылынып, ауа райы малға да, жанға да жайлы болады.

Желтоқсан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *шыбынсыз жаз; қара суық; қоңыр күз* – күздің басталған кезі; *қара күз* – күздің соңғы суық айы.

Зілмәуір бұлт – аспан күмбезін түгел жапқан ауыр бұлт.

Қара жаңбыр – күзгі қалың жаңбыр; *сылбыр жаңбыр* – желсіз күнгі жай жаңбыр; *қылау* – ауадағы су буынан немесе салқын тұман тамшыларынан түрлі зат бетіне, ағаш бұтақтарына қонатын мұз қабаты; *мұздақ* – жаңбыр тамшыларының жерге мұз болып түсуі.

Өксік жел – ышқынған қатты жел.

Ай шалқасынан туса, шаруашылыққа ауа райы қолайсыз болады.

Қыркүйектегі ауа райына қарап, алдағы қыстың қандай болатындығын болжап топшылайтын. Бұл айдағы шуақты, тымық күндер *мизам шуағы* деп аталатын. Шуақты күндер көп болса, алдағы қыс жұмсақ, жайлы болады деп күтілетін. Бұл айда желсі сағыммен шұбатылып, мизам ұшады.

Қыстоксан мезгіліне байланысты лексика-фразеологиялық бірліктер: *үскірік, бет қаратпас аяз, «тіну» десе түкірік жерге түспес суық, ақ түтек, ат құлағы көрінбейтін боран, сырғыма, жаяу борасын, ақ байтал ала қанишық.*

Ала қанат қар – бір аумаққа жауып, бір аумаққа жаумай жерге ала түскен қар; *жапалақ қар* – ірі түйіршікті жапырақтап жауған қар; *жылбысқа қар* – ери жауған қар; *күпсек қар* – қалың жауған ұлпа қар; *көбік қар* – жерге түскенде астыңғы қабаты ери беріп, беті көпіршіген жұмсақ қар; *қасат қар* – ұзақ жатқан қалың қар; *күртік қар* – беті қатқан, жаяу жүргенде ақсақ ойылатын қалың қар; *қиыршық қар* – жентектелген түйіршік қар; *қырбық қар* – жұқа жауған қар; *амбы қар* – ат бауырлайтын қалың қар; *сонар қар* – алғаш жауған қалың қар; *сүрі қар* – ерте түсіп ерімей, қыс бойы қалындаған, тозаң топырақ сіңіп беті күлгін тартқан нығыз қар; *сіреу қар* – ұзақ мезгіл мызғымай жатқан аяқ бастырмас, көлік жүргісіне бөгеу болатын қатты қалың қар; *үрме қар* – жел үрлеп, жиынтықтаған тығыз қар.

Көк дауыл – аязды қарлы боран; *қарыма жел* – бет қаритын өткір жел; *сырма* – сусымалы бұрқақ боран атауы; *анжыр* – қардың еріп кетуі. Жерге араласып қатқан қарлы мұз.

Күн қораланса, қар қалың жауады.

Қораланған күннің шеңбері тар болса, ауа райы тез бұзылады.

Жұлдыздардың қозғалысын, айдың өзгеруін, жыл мезгіліне орай күннің әр тұстан шығып, батуын есепке алып отыру өте күрделі ойлаудың нәтижесінде жүзеге асты. Осылайша ой қорығу арқылы категорияланған танымдар санада сақталды. Сол кездегі этномәдениет санада сақтаудың жолдарын іздестірді. Сөйтіп, күрделі ұғымдарды санада категорияланған білімдерді этномәдени ұжымның өкілдері (есепшілер) тілдегі жеке сөздерді ғана емес, прецедентті мәтін болып табылатын фразеологизм, мақал-мәтелдер, аңыз-әңгіме, ертегі формасында берді.

Қазақ есепшісі ақиқат дүниеден, табиғи ортадан әртүрлі ақпарат алады, оны өңдейді, өзінің іс-әрекетінде, қызметінде оны қолданады, дамытады. Байырғы заман есепшісі жер бетіндегі табиғат құбылыстарының алдымен қайталанып отыратын ерекшеліктеріне (циклдік сипатына) ерекше назар аударған: күн суытады, жер бетін қар басады, күн жылиды, қар ериді, көк шығады, жердің оты піседі, шөп басы толады, шөп сарғаяды, жердің оты кетеді, күн суытады, қар түседі. Бұл құбылыс қайталанып отырады. Әр құбылыстың өз мезгілі болады. Кейбір халықтардың байырғы мәдени өмірінде бұл табиғи құбылыстар аспан әлеміндегі «қозғалыстармен байланыстыра қарастырылмады», тек жер бетіндегі өзгерістермен ғана шектелді. Ал байырғы қазақ есепшілері осы қайталама құбылыстарды мезгілге бөліп, оның қайталамалық сипатын аспан денелерінің қозғалысымен байланыс-

тырып отырады. Оларды қатаң табиғаттың өзі осыған итермеледі. Табиғаттағы стандартты емес, тосын жағдайдан шығудың жолын жер бетіндегі циклден (көктем – жаз – күз – қыс) емес, айдың өзгерісі мен жұлдыздардың қозғалысынан іздеді. Сөйтіп, күнтізбе жүйесінің алғышарттарын жасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Исқақов М. Халық календары. –Алматы, 1980. –318 б.
- [2] Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. –Павлодар, 2007. –II т. –224 б.
- [3] Корнилов О.А. Языковые картины мира как производных национальных менталитетов. –М., 2003. –345 б.
- [4] Кенжемұратова С. Мақал-мәтелдердің синтаксисі: филол. ғыл. канд... дисс. автореф. –Астана, 2002. –28 б.
- [5] Қинаятұлы Б. Жиған-терген. –Алматы, 2003. –386 б.
- [6] Уәлиев Н. Халқымыздың байырғы күн қайыруы // Ана тілі, №3.
- [7] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы, 1977. –712 б